

Virtus

Virtus 22 | 2015

Journal of Nobility Studies
Jahrbuch für Adelsgeschichte
Jaarboek voor adelsgeschiedenis

Virtus is an independent and multidisciplinary peer reviewed journal with contributions on the history of the nobility / *Virtus* ist ein unabhängiges und multidisziplinäres peer reviewed Jahrbuch mit Beiträgen zur Adelsgeschichte / *Virtus* is een onafhankelijk en multidisciplinair peer reviewed jaarboek met bijdragen op het terrein van de adelsgeschiedenis.

Redactie / Editorial board:

dr. H. Ronnes (*hoofdredacteur / editor-in-chief*), dr. N.H. Bijleveld, drs. J.C.C.F.M. van den Borne (*beeldredacteur / picture editor*), drs. S.C. Derks, dr. J. Geraerts, dr. C.A.M. Gietman, dr. D.D.R. Raeymaekers, dr. V.C. Sleebe, dr. A. van Steensel, dr. E.A.C. Storms-Smeets

Redactiesecretariaat / Secretary:

Virtus. Journal of Nobility Studies, p/a Dr. H. Ronnes, Universiteit van Amsterdam, Turfdragerpad 9, NL-1012 XT Amsterdam. e-mail: h.ronnes@uva.nl

Adviesraad / Advisory board:

prof.dr. R.G. Asch (*Albert-Ludwigs-Universität Freiburg*), dr. J.C. Bierens de Haan (*Paleis Het Loo*), prof.dr. J. Dronkers (*Universiteit Maastricht*), prof.dr. J. Duindam (*Universiteit Leiden*), dr. H. Düselder (*Museum Lüneburg*), prof.dr. P. Janssens (*Universiteit Gent*), prof.dr. Y.B. Kuiper (*Rijksuniversiteit Groningen*), prof.dr. R. van der Laarse (*Vrije Universiteit Amsterdam / Universiteit van Amsterdam*), prof.dr. M. Malatesta (*Università di Bologna*), prof.dr. P. Mandler (*University of Cambridge*), dr. S. Marburg (*Technische Universität Dresden*), prof.dr. J. Stobart (*Manchester Metropolitan University*), dr. M. Venborg Pedersen (*Nationalmuseet Danmark*), dr. S.W. Versteegen (*Vrije Universiteit Amsterdam*)

Voor auteursrichtlijnen / For style sheet: www.virtusjournal.org

Virtus wordt uitgegeven door / is published by Stichting Werkgroep Adelsgeschiedenis (www.adelsgeschiedenis.nl)

Bestuur / Board:

Drs. R.H. Alma (*voorzitter / chair*), jhr. A.J. Gevers, dr. C.A.M. Gietman, drs. E. Ligtenberg, S. Minjon MA (*secretaris / secretary*), drs. B. Olde Meierink, drs. S.L. Reinders MA, L.C. Wessels MA, J.H. Wigger

Aanmelding / Subscription:

Stichting Werkgroep Adelsgeschiedenis, p/a Historisch Centrum Overijssel, Eikenstraat 20, NL-8021 WX Zwolle, e-mail: info@adelsgeschiedenis.nl. De contributie bedraagt (minimaal) €20,- per jaar (voor instellingen €25,-); studenten en promovendi betalen €15,-; annual subscription fee (outside of the Netherlands): €25,-

ISBN / EAN 978-90-8704-572-2 | ISSN 1380-6130

Op het omslag / On the cover:

Jachttafereel op een behangschildering in Huis Almelo, circa 1785 (*particuliere collectie*) / Hunting scene on wallpaper in Huis Almelo around 1785 (*private collection*)

Opmaak: Uitgeverij Verloren, Hilversum

Vormgeving: Frederike Bouten, Utrecht

Druk: Wilco, Amersfoort

© 2015 Stichting Werkgroep Adelsgeschiedenis en auteurs

Inhoudsopgave

Ten geleide	7	
Artikelen		
Bergen op Zoom. Residentie en stad <i>Willem van Ham</i>	9	5
Heren van Holland. Het bezit van Hollandse heerlijkheden onder adel en patriciaat (1500-1795) <i>Maarten Prins</i>	37	
De invloed van esthetische ontwikkelingen op de reisbeleving. De waardering van Engelse en Duitse adellijke residenties door Nederlandse reizigers in de achttiende eeuw <i>Renske Koster</i>	63	
Jagen naar macht. Jachtrechten en verschuivende machtsverhoudingen in Twente, 1747-1815 <i>Leon Wessels</i>	81	
Een 'uitgebreide aristocratie' of een 'gematigd democratisch beginsel'? Van Hogendorp en de adel als vertegenwoordiger van het platteland (1813-1842) <i>Wybren Verstegen</i>	103	
Beleven en herinneren op het slagveld van Waterloo. Een adellijk perspectief (1815-1870) <i>Jolien Gijbels</i>	125	
Elites and country house culture in nineteenth-century Limburg <i>Fred Vogelzang</i>	147	
De reizende jonkheer. Museumdirecteur Willem Sandberg als cultureel diplomaat <i>Claartje Wesselink</i>	171	

Object in context

- Een 'ontbijtje' uit Noordwijk. Zeventiende-eeuwse vroomheid en adelspretentie 189
Kees Kuiken

Korte bijdragen

- Van republiek naar monarchie. De spanning tussen aristocratische en burgerlijke idealen (1750-1850) 203
Wijnand W. Mijnhardt
- 6 *I signori di castelli*. The Italian military nobility of the fifteenth and sixteenth centuries 218
Federico Lattanzio
- De obsessieve vorst? 222
Liesbeth Geevers
- Wapens van de Nederlandse adel 227
Redmer Alma
- Een kroongetuige op reis 232
Gerrit Verhoeven
- Het buitenhuis van Osman Hamdi Bey aan de Bosporus. Een *lieu de mémoire* van culturele transformatie in Turkije 236
Mirjam Hoijtink
- Nieuwe perspectieven op de Amsterdamse buitenplaatsen 242
Marc Claudemans
- European nobilities in the twentieth century 246
Ellis Wasson
- ## Interview
- Verhalen over de Midden-Europese adel. Een interview met Jaap Scholten 251
Nikolaj Bijleveld

Ten geleide

Deze tweeëntwintigste jaargang van *Virtus* besteedt in verschillende bijdragen aandacht aan de voortdurende invloed van de adel op de samenleving in de (vroeg-)moderne periode. Dat de revoluties de adel niet blijvend op een zijspoor hebben gerangeerd, is een gedachtegoed dat langzaamaan wordt geaccepteerd. Wybren Verstegen voert in zijn artikel Gijsbert Karel van Hogendorp, voorzitter van de Grondwetscommissies in 1813-1815, ten tonele. Van Hogendorp pleitte voor het herstel van de heerlijkheden en in het verlengde daarvan voor het herstel van het gezag van de adel over het platteland. Dit gezag zou zelfs militair uitgedrukt moeten worden. Bijna dertig jaar later was een dergelijke *a priori* rol voor de adel ondenkbaar geworden, zo zeer zelfs dat Hogendorp zelf nadrukkelijk afstand deed van zijn eerder geuite beleid.

Wijnand Mijnhardt, in zijn korte bijdrage, legt uit dat de lange arm van Nederlands meest beroemde historicus, Johan Huizinga, er debet aan was dat de adel als invloedrijke ‘actor’ in de Nederlandse geschiedenis lange tijd zo stiefbroederlijk behandeld is. De bijdrage van Mijnhardt biedt een mooi overzicht van de ontwikkelingen in de historiografie van de afgelopen, ruwweg, twintig jaar, waarin er eindelijk en met succes – niet in de laatste plaats in *Virtus* – gemorreld is aan dit hardnekkige *idée fixe*. De *micro histoire* van de hand van Leon Wessels is daar een treffend voorbeeld van. In zijn bijdrage staan de jachtrechten tussen 1747 en 1815 in Twente centraal, een episode die nog maar eens bevestigt dat de Bataafs-Franse periode de macht van de adel niet gebroken heeft.

Maarten Prins gaat in zijn artikel, gebaseerd op omvangrijk bronnenonderzoek, in discussie met Henk van Nierop, Maarten Prak en Luuc Kooijmans die allen onderzoek deden naar het bezit van heerlijkheden in vroegmodern Holland. Waar de ‘aristocratisering’ van regenten op basis van de aankoop van heerlijkheden door Van Nierop, Prak en Kooijmans de laatste decennia genuanceerd werd, stelt Prins dat er in Holland wel degelijk veel heerlijkheden in de achttiende eeuw in handen kwamen van regenten. Fred Vogelzang in zijn artikel gaat eveneens in op de *pas de deux* van adel en burgerij en inventariseert het bezit van kastelen en buitenplaatsen in Limburg een eeuw later. Industriëlen, kooplieden en edelen waren eigenaar van deze elitewoningen. Ook in de wijze waarop zij kastelen en buitenplaatsen verbouwden en inrichtten, valt er, aldus Vogelzang, in Limburg geen ‘adellijke’ en ‘burgerlijke’ stijl te ontwaren.

Het (stads)kasteel en de buitenplaats vormen een tweede belangrijk thema in dit jaarboek. Willem van Ham onderzoekt of Bergen op Zoom, met als kloppend hart het stadkasteel Het Markiezenhof, in de late middeleeuwen en zestiende eeuw een ‘resi-

dentiestad' was. Renske Koster belicht het kasteel als vroeg-museaal object. Zij baseert zich op een uitgebreid bronnenonderzoek naar reisverslagen van Nederlanders die in de lange achttiende eeuw kastelen en buitenplaatsen bezochten in het huidige Duitsland en Engeland. Onder invloed van nieuwe esthetische concepten en denkbeelden, werden, zo blijkt, adellijke woningen met de tijd anders gewaardeerd.

Reisverslagen vormen naast de politiek-maatschappelijke rol van de adel in de vroegmoderne tijd en (stads)kastelen, een derde *Leitmotif*. Jolien Gijbels, in haar bijdrage over negentiende-eeuws toerisme naar het slagveld van Waterloo, put rijkelijk uit deze bron. Edelen trokken naar Waterloo om *on site*, met eigen ogen te aanschouwen, waar hun familieleden of standsgenoten een (vermeende) heldenrol hadden vervuld. Maar Waterloo was ook een *destination* waar prille nationale gevoelens op geprojecteerd konden worden. Later in de negentiende eeuw werd de gang naar Waterloo, in een vroege vorm van *literary heritage*, geprikkeld door reisverslagen van beroemde edelen zoals Lord Byron. Ook het artikel van Claartje Wesselink is gebaseerd op primair brononderzoek naar reisverslagen. In dit geval gaat het om de verslagen van Stedelijk Museum-directeur Willem Sandbergs reizen vlak na de oorlog. Deze weinig bekende verslagen werpen licht op de voorsprong die edelen ook in de twintigste eeuw nog hadden als gevolg van hun ervaring op diplomatiek gebied en kosmopolitische levenswandel.

Ten slotte biedt een tiental korte bijdragen een overzicht van de recente bevindingen op het terrein van het adelsonderzoek. De rubriek 'Object in context' wordt gevuld door een bijdrage van Kees Kuiken over een anoniem zeventiende-eeuws stilleven van het zogenaamde ontbijtjes- of banketjesgenre. Opnieuw wordt *Virtus* afgesloten met een interview, deze keer met Jaap Scholten over de Transsylvaanse adel. Waar in dit deel van Oost-Europa de adel gemarginaliseerd, weggevaagd is, daar is de adel in Nederland na 1813 springlevend gebleken, zij het als instituut steeds met de maatschappij mee veranderend en zichzelf opnieuw uitvindend.

Willem van Ham

Bergen op Zoom

Residentie en stad*

9

Het woord ‘residentie’ heeft in de Nederlandse taal veel betekenissen. Residentie is een benaming voor het min of meer permanente verblijf (paleis) van een staatshoofd of vorst met zijn hofhouding. In de loop van de vijftiende eeuw nam het belang van de daaraan verbonden administratieve diensten toe. In de bloeitijd van de Europese vorstenhuizen had het begrip vooral betrekking op de paleizen van keizerlijke en koninklijke staatshoofden. Tegenwoordig lijkt het afgesleten tot een benaming voor luxe wooncomplexen in deftige stadswijken. Als het residentiële complex binnen of in de onmiddellijke omgeving van een hoofdstad ligt, noemt men de laatste ook wel residentiestad. Het gebruik van die term is zinvol, als er binnen het land meerdere vorstelijke verblijven zijn of als een concurrerende stad die titel draagt. Het Koninkrijk der Nederlanden is daar een mooi voorbeeld van: de titel van hoofdstad viel in 1813 aan Amsterdam toe, terwijl het regeringscentrum in ’s-Gravenhage bleef gevestigd. Om de verwarring nog te verhogen, bevond zich de gewoonlijke verblijfplaats van het staatshoofd (koningin Juliana, 1948-1980) tamelijk ver daarbuiten, in het paleis Soestdijk onder Baarn (prov. Utrecht).¹ Tot dusverre lijkt het althans in ons land op dat de term ‘residentie’ vrijwel gedachteloos wordt gebruikt, als het ware als een vanzelfsprekendheid. Vooral in het buitenland hebben de deskundigen zich in de achtergrond en betekenis

* Deze bijdrage is een sterk herziene bewerking van de eerder verschenen Duitse bijdrage ‘Bergen op Zoom als Residenzstadt’, in: G. von Büren, H.-H. Häffner en G.U. Großmann, ed., *Burgen und Schlösser in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland* (München-Berlijn, 2004) 81-94.

¹ Koningin Wilhelmina (1898-1948) heeft tijdens de Duitse bezetting vanaf 1940 haar residentie in Londen gehad tot aan de bevrijding van het zuiden van Nederland.

Portret van Heer Jan III van Glymes (detail paneel, anoniem, laatste kwart vijftiende eeuw; foto Yolande Kortlever, 2014; coll. Het Markiezenhof Historisch Centrum, Bergen op Zoom)

hiervan verdiept en zij formuleerden criteria waaraan een residentie(stad) dient te voldoen. Vooral in Duitsland ontstond hierdoor gedurende het laatste kwart van de vorige eeuw een aparte wetenschappelijke onderzoeksrichting, de *Residenzenforschung*. Die betref het ontstaan, karakter en vormgeving van de residenties. Het begrip hebben de geleerden vervolgens, naar 's lands wijs, grondig uitgediept met tal van nevenonderzoeken.²

Gaandeweg kwam hierop kritiek – inderdaad vervaagde soms de grens tussen de studie van de residentie zelf en daarmee slechts secundair verband houdende onder-

2 In het bijzonder de onderzoeksprojecten aan de universiteit van Göttingen: 'Hof und Residenz im spätmittelalterlichen Deutschen Reich (1200-1600)' en 'Residenzstädte im Alten Reich (1300-1800)', vergelijk *Mitteilungen der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen*, I (1991). Ook kan worden verwezen naar Band XX uit de serie *Residenzenforschung*: W. Paravicini en J. Wettlaufer, ed., *Der Hof und die Stadt. Konfrontation, Koexistenz und Integration in Spätmittelalter und Früher Neuzeit* (Ostfildern, 2006).

werpen zoals politieke geschiedenis in de meest uitgebreide zin. Als voorbeeld hiervan kan het onderzoek dienen naar de groeiende tegenstelling tussen het vorstengezag in de Duitse deelstaten en de daarbinnen gelegen steden en stadjes met hun op privileges berustende autonomie. Dit historische proces hoeft echter per definitie geen verband te hebben met de ontwikkeling van een residentieel karakter van een stad.³

Parallel aan deze ontwikkelingen nam de belangstelling voor het onderwerp ‘residentie en stad’ toe binnen de wereld van de archeologen, bouw- en kunsthistorici. Sommigen beschreven de structuur, vormgeving en het representatieve karakter van paleizen en regeringsgebouwen, anderen bestudeerden weerbare huizen, met andere woorden burchten of kastelen.⁴ De door deskundigen geformuleerde criteria voor een residentiestad kunnen als volgt worden samengevat:

- 1 De vorming van territoria, wat de noodzaak met zich meebracht om een min of meer permanent verblijf te stichten voor een landsheer met zijn hofhouding en administratie.
- 2 De geleidelijke uitbreiding van dit verblijf (heerlijke woning, paleis) tot een gebouwencomplex met een monumentaal karakter.
- 3 Dit gebouwencomplex, al dan niet met annexen, wordt de zetel van administratieve organen en beampten.
- 4 De gevolgen van de residentievorming dienen aantoonbaar te zijn in de geschiedenis van de lokale en regionale instituties die ervan afhangen en in het aanzien van de plaats die het verblijf van de landsheer herbergt.

De betiteling ‘residentiestad’ heeft een tegenhanger: die van ‘heerlijke stad’. Coopmans formuleerde indertijd de criteria voor een heerlijke stad als ‘plaats die van haar heren een institutioneel, stedenbouwkundig, cultureel, economisch en financieel stempel opgedrukt heeft gekregen’.⁵ Beide criteria: residentie en heerlijke stad liggen uiteraard dicht bij elkaar. Het begrip residentie heeft echter een ruimere betekenis, doordat het zowel voor woonplaatsen van vorsten opgaat als voor die van hun vazallen, de lokale en/of regionale heren.

In deze bijdrage wordt aan de hand van genoemde criteria onderzocht of de stad Bergen op Zoom voldoet aan de term ‘residentiestad’. De heren en markiezen die hier regeerden waren weliswaar geen landsheren of vorsten, maar dankzij hun bijzondere rechten namen zij binnen hun territorium toch een positie in die men – zij het met enige overdrijving – die van ‘kleine koningen’ heeft genoemd. De aanwezigheid van hun voormalige Hof in wat thans binnen het stadsbeeld in feite een straat van secundaire

3 De bijdragen in de *Neue Folge Stadt und Hof, Sonderheft I* van de *Mitteilungen* van genoemde commissie (Kiel 2014) geven een goed idee van de resultaten en mogelijke verdere perspectieven van het onderzoek.

4 G.U. Großmann, ‘Zur Residenzfrage aus kunsthistorischer Sicht. Schloss Marburg als Residenz im 13. Jahrhundert’, in: Von Büren, Häffner en Großmann, ed., *Burgen und Schlösser*, 95-106. Deze bundel betreft voornamelijk burchten en sloten, met andere woorden verdedigbare adelsresidenties.

5 J.P.A. Coopmans, ‘Over heerlijkheden en heerlijke steden. Een voorbeschouwing over het colloquium-thema’, in: Th. Bosman, J. Coopmans en B. Jacobs, ed., *De heerlijke stad. Achtste colloquium ‘De Brabantse stad’ Bergen op Zoom, 2 en 3 oktober 1987* (Maastricht, 1988) 1-16.

betekenis is, wijst inderdaad op een allure die men hier niet zou verwachten.

Hierna wordt tevens uiteengezet wat de status als residentie voor Bergen op Zoom betekend heeft. De welvaart werd door het beleid van de stadsheren sterk bevorderd, bijvoorbeeld door de invloed die zij konden aanwenden binnen de hoven van de landsheer of van diens landvoogdessen met als doel de internationale jaarmarkten in stand te houden.⁶ Hierdoor groeide echter de machtspositie van de heer zelf, waardoor de autonomie van het stadsbestuur voortdurend onder druk stond. Deze zelfbeschikking ging nog verder achteruit toen door de economische achteruitgang de stad als inkomstenbron voor hem economisch minder betekenis had gekregen.⁷

Territorium en stad

12 Stad en land van Bergen op Zoom vormden sinds 1287 een zelfstandige heerlijkheid, leen van de hertogen van Brabant, afgesplitst van de heerlijkheid Breda die tot dan toe vrijwel het gehele westelijke deel van de huidige provincie Noord-Brabant had omvat. Binnen haar territoire lagen rond 1200 de vrije plaatsen (*opida libera*) Breda en Bergen op Zoom, die zich ontwikkelden tot volwaardige steden.

De stad Bergen op Zoom ligt tegenwoordig in het gebied van de vroegere Neder-Schelde, ten oosten van de provincie Zeeland en ten noorden van de Vlaamse provincie Antwerpen, op de grens van hoge en lage gronden. Het hoge, zandige terrein in en nabij de stad bestaat uit een terras of plateau, met aan de westzijde een abrupte scheiding met het lokaal tot twintig meter lagere, later ingepolderde gebied. Om de ondergrond beter bewoonbaar te maken dienden de hoogteverschillen te worden overwonnen door ophoging van de vochtige lagere terreinen en afgraving van hogere plaatsen ('bergen!'). Er moest worden ingegrepen door het veen (de turf) uit aanwezige kommen te graven en ten slotte het terrein met zand te egaliseren.⁸ Buiten het plateau waren de veengebieden uitgestrekter en leenden zich voor de exploitatie als turfgraverij.⁹

Met de oorspronkelijk rond een marktveld geconcentreerde nederzetting, vergroeide geleidelijk het economisch gezien steeds belangrijker geworden havenkwartier. Deze samensmelting werd tussen 1484 en 1490 definitief door de uitleg van de stadsvesten en wallen en de bouw van een havenfront met drie poorten. Dit stadsdeel kwam hierdoor binnen de stadsversterking te liggen. Als gevolg van de verdere groei van de bebouwing die buiten de muren plaatsvond, was Bergen op Zoom omstreeks 1520 aan

6 C.J.F. Sloomans, *Paas- en Koudemarkten te Bergen op Zoom 1365-1565* (3 dln.; Tilburg, 1985); Y. Kortlever, 'De jaarmarkten te Bergen op Zoom', *Brabants heem*, LVIII (2006) 93-108.

7 W.A. van Ham, 'Een driehoeksverhouding in westelijk Noord-Brabant. De relatie tussen hertog, heer en stad te Bergen op Zoom', in: Th. Bosman, J. Coopmans en B. Jacobs, ed., *De heerlijke stad. Achtste colloquium 'De Brabantse stad', Bergen op Zoom, 2 en 3 oktober 1987* (Maastricht, 1988) 93-108.

8 M. Vermunt en A. van der Kallen, *Opgravingen in Bergen op Zoom* (Utrecht, 2012) 7-8 (met kaart), 20-49.

9 K.A.H.W. Leenders, *Verdwenen venen. Een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad 1250-1750* (Woudrichem, 2013).

een ruimere uitleg toe. De economische stagnatie en teruggang in de latere decennia belemmerden echter verdere expansie.¹⁰

Bergen op Zoom bevond zich geografisch gezien niet op een eiland, maar kon profiteren van de relatieve nabijheid van economisch en cultureel hoogontwikkelde gebieden zoals het graafschap Vlaanderen en het hart van het hertogdom Brabant met de steden Antwerpen, Brussel, Leuven en Mechelen. De politieke ontwikkelingen waren aanvankelijk eveneens gunstig. Dit gewest ging met aangrenzende gebieden zoals Holland, Zeeland en Vlaanderen in de eerste helft van de vijftiende eeuw deel uitmaken van de door de hertogen van Bourgondië verworven landen. Bergen op Zoom lag sindsdien niet meer aan de periferie van elkaar beconcurrerende vorstendommen, maar midden in kerngewesten onder één vorst.¹¹

Macht en gezag

13

Het geslacht van de heren van Breda en Schoten was in 1281 uitgestorven door het overlijden van Elisabeth, vrouwe van Breda. Van de leenheer, de toenmalige hertog Jan I van Brabant, mocht echter haar weduwnaar Arnoud van Leuven het vruchtgebruik van de heerlijkheid tot aan zijn overlijden blijven behouden. Door genoemde verdeling ontstonden in 1287 twee nieuwe heerlijkheden: een oostelijk deel, dat als heerlijkheid (later Baronie) van Breda bleef voortbestaan en een westelijk, de heerlijkheid (later Markiezaat) van Bergen op Zoom. De eerste verdeling was niet compleet: tot 1458 bezaten beide heren nog een *gemeyn* (gemeenschappelijk) land of *condominium* waarin zij macht, gezag en goederen gezamenlijk uitoefenden en/of bezaten. In laatstgenoemd jaar volgde een tweede verdeling, waarbij Gastel met Oudenbosch, Hoeven en Rucphen aan de heer van Bergen op Zoom toevielen en aan de heer van Breda Steenberghe met de later ingedijkte slikgronden van De Heen, Dinteloord en Kruisland.¹² Binnen beide heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom lagen overigens enclaves, al vóór 1200 in het bezit van leenmannen van de hertog. (Oud-)Borgvliet, dicht bij Bergen op Zoom, was een dergelijke enclave. Naast het gelijknamige dorp bevond zich hierbinnen – in de veertiende eeuw of eerder – een kasteel of burcht, in handen van een onmiddellijke vazal van de hertog van Brabant. Het was dus formeel gezien geen deel van het Land van Bergen op Zoom.¹³

De rechtspositie van de heren en markiezen berustte op een drietal machtsfactoren: de hoge justitie, het leenheerschap en het wildernisregaal. Deze waren ook de basis geweest van het netwerk van persoonlijke relaties, rechten en plichten dat de heren van Breda in de voorafgaande eeuwen hadden verworven. Uitoefening van de ho-

10 R. van Uytven, 'Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden', in: D.P. Blok e.a., ed., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (15 dln.; Haarlem, 1977-1983), II, 188-191.

11 W.A. van Ham, *Macht en gezag in het Markiezaat. Een politiek-institutionele studie over stad en land van Bergen op Zoom (1477-1583)* (Hilversum, 2000) 42-48.

12 Van Ham, *Macht en gezag*, 63-66.

13 *Ibidem*, 32-48.

ge- of gerechtsheerlijkheid is wel het belangrijkste instrument genoemd om territoria of aanspraken daarop veilig te stellen en te consolideren. Hun bezitters (plaatselijke heren) benoemden zelfstandig colleges en ambtenaren, met het handhaven van recht en orde belast. Vrijwel overal fungeerden namens hen schepenen, belast met de rechtspraak. Sinds 1252 noemen de charters burgers en schepenen van Breda en Bergen op Zoom. Het netwerk van schepenbanken op het platteland groeide mee met de ontginningen. Schouten belast met de rechtshandhaving en de uitvoering van vonnissen vertegenwoordigden plaatselijk de heer. Een schout te Bergen op Zoom kwam in 1276 voor het eerst voor. Naast en boven schout en schepenen vertegenwoordigde de drossaard van Bergen op Zoom de heer in algemene opdracht of in het bijzonder bij diens afwezigheid. Soortgelijke ontwikkelingen deden zich voor op het platteland: de vestiging van een net van instellingen voor bestuur en rechtspraak (schepenbanken) waarvan de activiteiten vanuit de residentie werden gereguleerd en gecontroleerd.¹⁴

14 De heer van Bergen op Zoom trad ook op als leenheer voor enige plaatsen in het westen van zijn heerlijkheid. Soms vormden dorpen als geheel één afzonderlijk leengoed, een zogenaamde dorpsheerlijkheid. Voorbeelden hiervan waren Heer Boudenspolder, Hildernisse, Ossendrecht en Woensdrecht. In ruil voor Rijsbergen zou de Zeeuwse edelman Godfried van Kruiningen rond 1250 Woensdrecht van de heer van Breda in leen hebben verkregen. De rechten op Ossendrecht waren al vroeg verdeeld over twee (alweer) Zeeuwse geslachten: Kats en Van (der) Maelstede. Heer Boudenspolder, kortweg Polder of Polre ten westen van Halsteren en Hildernisse, ten westen van Woensdrecht, hadden weer in een ander opzicht een 'vreemd' karakter. Hoewel op Brabants territorium gelegen waren zij lenen die gehouden werden volgens het Zeeuws (leen)recht.¹⁵

Wanneer de heer van Breda het recht op de wildernis in zijn heerlijkheid verkreeg, is niet bekend. Vermoedelijk behoorde dit *regaal* of koninklijk recht tot de aanwinsten die hij ca. 1200 verwierf, toen de hertog hem onder meer met de vennen of veengronden 'tot aan Strijen' beleende. Dit verschaftte tevens een middel om de verspreide bestanddelen van zijn bezit tot een meer samenhangend territorium te verbinden. Bij de uitgifte van gronden reserveerden de heren voor zichzelf het recht van hoge justitie binnen de desbetreffende terreinen en in de daar gestichte nieuwe nederzettingen.¹⁶ De oudste inpolderingen onmiddellijk ten noorden en zuiden van de stad waarvan onder andere Boudenspolder en Hildernisse deel uitmaakten, deelden met het Zeeuwse eiland Zuid-Beveland het lot, in de loop van de zestiende eeuw door overstromingen weggevaagd te worden. Nadien zijn deze door nieuwe inpolderingen grotendeels weer drooggevallen.¹⁷ Meer omvangrijke inpolderingen vonden plaats in de Noordwesthoek van de huidige provincie Noord-Brabant bij Gastel, Hoeven, Oudenbosch, Steenberg

14 Ibidem, 234-240.

15 Ibidem, 52, 78, 79, 118.

16 Leenders, *Verdwenen vennen*, 139-141 (met kaartjes).

17 Van Ham, *Macht en gezag*, 372-375. De polders van Hildernisse, Ossendrecht en Woensdrecht worden slechts terloops genoemd in: C. Dekker en R. Baetens, *Geld in het water. Antwerps en Mechels kapitaal in Zuid-Beveland na de stormvloed in de 16e eeuw* (Hilversum, 2010) 108, 200.